

1977: UMEEN KANTUAK (2)

Eibar, 2002-XI-29

Juan Mari Lekuona

Neronek eskatuta, egin izan zuen Manuel Lekuonak lan hau. Bi urte zen Andoaindik Oiartzuna etorri zela; eta beraz, 83 urte eginak zituen. Lekaime-entzat, udapartean, antolatzen zituen gotzaindegiak, euskal kulturako gai asko; eta urte hartan, besteak beste, egokitu zen ume kantuez mintzatzea. Halaxen egin zuen Manuel Lekuonak, herri literaturako maisu handiak.

Mintzaldi hau argitaratu zen: M. LEKUONA, *Idaz-lan guztiak*, 1985, 9. tomoa, *Literatur-sorkari*, Gráficas ESET, Vitoria/Gasteiz, 23-40.orr. Eta lan hau berau izango da iturri nagusia gure sintesia burutzeko eta gure iruzkinak egiteko erabiliko duguna.

1. DEFINIZIOA

Definizio erreala eman aurretik, hobe izango da adibide batzuk aurkeztea, umeek erabiltzen dituzten araberakoak, soka-saltoan ari direlarik kantatzen dituztenak:

- 1.1. «Atxio-Matxio Perolipan:
nere semea errotan.
Errotara ninjoala
topatu nuen erbi bat;
kendu nion begi bat,
para nion berri bat
Errota-pio, klak, klak...»
- 1.2. «Bunbullun-bunbullunete,
botillan aguardiente...
Bunbullun bat eta bunbullun bi,
Bunbullun putzura erori;
edan zituan pitxer bi,
ez zen orduan egarri».
- 1.3. «Txan-txibiri, txibiri, txibiri,
txan-txibiri, txibiri-txon,
Txan-txibiri, txibiri, txibiri,
txan-txibiri, txibiri-txon».

Eta beste hau ere bai, nahiz ez bada ere soka-saltoan kantatzekoa, ume-kantuen arteko eredu jakingarria da:

«Arriyola-briyola, echa la camala;
victo-victoria, bringun-brangun plixt».

* * *

Aurkezten ditugun adibide horietatik, atera liteke ume kantuen definizio erreal bat; atera liteke adibideen testu beretatik eta umeek nola erabiltzen dituzten moduetatik.

Egia da, bai, umeek ez dituztela «errezitatzen» bere poemak; kantatu egiten dituzte; eta kantuari gehitzen diote, gutxienez, gorputz espresio bat. Hala egiten du beti, *Gure Aita* ikasten duenean eta berdin *Biderkatzeko Taula* buruz finkatzen duenean. Kantua eta gorputz espresioa baliatzen ditu.

Hortik ateratzen da eman dezakegun definizioa. «Umeen kantua da umearen solasaldi nagusia, hitzen, melodiaren eta gestuen bidez lortzen duena». Ikusten denez egiazko hiru Arte Ederren Dinamikaren sintesia, Poesiarena, Musikarena eta Dantzarena. Eta zenbat eta hobeto uztartzen dituzten anderei-noek hiru elementu hauek orduan eta garantia handiagoak dituzke kantua erakasta lortzeko.

2. DANTZA, MELODIA, POESIA

Hiru elementuon azterketan, hirugarrenetik hasiko gara, Dantzatik, edo ekintzatik, gestutik, mimikatik. Ondoren musika aztertuko dugu, melodia eta erritmoa gogoan hartuz. Eta azkenik, poesia, letra.

2.1. Dantza - Ekintza - Gorputz espresioa

Ume kantuetan ekintzaren agerkeria nabariena lehenago aipatu duguna da, gorputz espresioa *Gure Aita* edo *Biderkatzeko Taula* eta abar ahopeka kantatzen dituztenean. Konplexuagoko forma batean, ekintza bera joko izango da, umeen joko, izatez kantua bera dena, umeek eguneratua.

Izan ere, zenbaitetan egiazko joko bat izango da edota ofizio baten iminitzioa, *Anton Pirulero* kantuan bezala, zeinetan, hitzen arabera, *cada cual hace su juego* (bakoitzak bere joko egiten du) esaten da.

Beste batzuetan, nor gehiagoka egingo dute, *Marru-marruka* joko adibidez burutzen dutenean. Nahiz *marru-marruka*-n kanturik ez egon, halare, nor gehiagokaren taldeak egiten dituztenean, kantua erabiliko dute, adibidez *Don-don Kandel*; edota «itsu gelditzeko» kantuak direnak «kikilibio» edo antzekoak.

Hala ere, ekintza erabiliena eta tipikoena *sokasaltoa* da. Sokasaltoan, ekintzari lagun egiten diote melodia tartekatuak, benetan preziagarriak, berdin ere hitzak ederrak direnak, eta hauetakoak direlarik preseski aukeratu ditugun genero honen eredu motak, ikasaldiaren hasieran eman genituenak.

Asko ikusten da horrelako kantuetan, ekintza –jokoa– garatzen den ezzena batean, bai errenko, bai biran, antz-antzean gaztelerako *Al-alimón* egiten den eran: umeen bi errenko, eskutik helduak, aurpegia emanez eta buruz-buru lehen partean, atzera eta aurrera ibiliz; eta bigarrenean korroan sailkatuz, boroilean mugitzen direla. Eta gehienetan melodia iradokitzaile baten inguruan. Ume kantuetan hitzekin eta melodiarekin nahasten dira beti gestua eta ekintza, Dantzari dagozkion elementuetan.

2.2. Melodia - Musika

Mugimentuari buruz asko eskatzen badu ere Umeen Kantuak, gehiago eskatzen duela esan behar Musikan. Eta musikan eskakizun handiagoa da *Erritmo* elementuan eta ez hainbeste *Melodian*. Umeari asko gustatzen zaio neurrutako mugimentua: Erritmoa. Gainerakoan, Melodia elementuan, egiazko aberastasuna dago Umeen Kantuetan. Bai euskaran eta bai erdaraz.

Melodi aberastasunean, bikainak dira euskal ereduak Aita Donostiak Baztanen bilduak, hala nola goian aipatu ditugunak, *Doran-donian-don*, edota *Ni ez naiz zomorroa*, edota *Baxakaran beltza*.

Manuel Lekuonak aipatzen du nola gerraurrean lantzen zituzten musikak eta melodiak ez euskaldunak, helburu pedagogikoa zutenak, Dalcroceren kasuan adibidez. D. Jose Markiegi, Debakoa, Mondragoiko apaiz-laguntzailea eta Oiartzunen fusilatua, egin zuen kantu bat fama handia izan zuena: *Hain urrin etxe pospola, hola-hola, tximinitik gora, kea dariola, hola-hola*, pieza hau ume txikienak mimitizatzen zuten han hartan, graziazko gestuak egiten zituztela *hola-hola* testuen azaltzen diren haietan.

Baina behin eta berriz esan dezagun, musikaren eskakizun handia dagoela, erritmoaren alderditik. Umeen Kantua erabat erritmikoa da, erritmo hau dantzarena, elementu funtsezkoa delarik, ikasi dugun kantuen zati berezia.

2.3. Letrak - Poesia

Berriro ere oroitu dezagun, Ume Kantuen edo Ume Jokoen elementu klasikoak direla, Poesia, Musika eta Dantza.

Orain, Poesiaren edo letren analisiak egiten hasi aurretik, hauek baitira kantu osoaren eusgarri direnak, aipatuko ditugu ereduazko zenbaki asko, usa-

rioz zerbitzatu dutenak umeen kantuak sortzeko ahaleginean. Horietako formak eta formulak asko, atzo ikusi genituenak, eta atzoko txostenean daude-nak (Ikus 4. puntuak, Elementu folklorikoak).

Aipa ditzagun lehenik ereduzko hiru edo lau ale, gure kasurako erakus-bide izango direnak:

«Baga, biga, higa,
laga, boga, sega,
zai, zoi, bele
arma, tiro, pun!»

«Xirrixti-mirrixti, gerrena, plat
olio-zopa, kikili salda
urru, edan edo klik!...
Ikimilikili klik».

«Arriyola-briyola
echo la cama la
victo-victoria...
Bringun-brangun
Plixt!»

«Don-don Kandel
Barriola-Barriola
Plixt!»

Gero datoz 26 pieza jakingarriak, 1933.go mintzaldian Manuel Lekuonak argitaratu zituenak eta guk hemen berrargitaratzen ditugunak, giarik hoberena bezala umeen kantuak ikertzeko, estudiatzeko.

3. UME KANTUEN PROZEDURA OROKORRAK

Hiru prozedura orokor nabaritzen dira aurkeztu ditugun adibideetan:

- 3.1) Errepikazkoa
- 3.2) Imintziozkoa
- 3.3) Estilizaziozkoa

3.1. Errepika. Prozedura hau da, agian, ume kantuetan aguroenik nabaritzen dugun alderdia.

– Errepika hau bertsoaren eskakizuna da. Bertsoa berez da formula errit-miko baten errepika edota iterazioa eta bertsoa (latinezko adizetik dator *ver-ti, reverti*, eta esan nahi du *itzuli, errepikatu*).

– Formula erritmiko beraren errepikatzeaz gainera (silaben eta azentuen konbinaketa bera), bada beste errepika literalago bat ume kantuetan; eta da, testualki hitzen beren errepikatzea.

Adibidez:

«Papá, si me dejas ir
papá, si me dejas ir
un poquito a la alameda
un poquito a la alameda...»

– Bada beste errepikatze bat gaur hain literala ez dena; baizik Figura Erretorikoz Fikzioan egiten dena, *Epanadiplosis* deitzen dena; eta da, estrofa baten bukaera hartzen dela, hurrengo estrofaren hasieran. Adibidez:

«Lua-lua, txuntxurrun-berde,
lua-lua, masusta...
Aita guria Vitoriya-n da
ama manduan hartuta.
Aita guria Vitoriya-n da
ama manduan hartuta;
aita guriak diru asko du
ama perian salduta.»

– Bada beste errepikatze bat ume kantuetan asko erabiltzen dena, eta da, errepika egiten dela hitzaren beraren oihartzun bat bailitzan bezala. Adibidez, *Atxio-Matxio*, *Arriola-Marriola*, *Arriola-briola*, *Bringun-brangun*, *Bunbullun-bunbulluneta*, *Don-don Kandel*, *Barriola-Barriola*, *plixt...*

3.2. Imintziozkoa. Imintzioak edo Onomatopeiak apartatu berezi bat eskatzen du euskarazko Ume Kantuen azterketan.

– Onomatopeiak, bilatzen du hitzak erabiltzea gauzen hotsa antzaten dutela. Eta ez umeetan bakarrik, baizik eta pertsona helduen artean ere bai, aurkitzen dira formulak onomatopeikoak euskal hitzen artean.

– Zenbait adibide eman ditzagun:

«Xirixiti-mirixiti, gerrena, plat
olio-zopa, *kikili*-salda
urru, edan edo *klik!*...
Ikimilikili klik».

Kikili-salda; *caldo de ave* (*kikili*, oilarraren onomatopeia), *urru*, (edan egiten duenaren onomatopeia); *klik*, zintzurretik pasatzearen onomatopeia.

– Onomatopeiko da beste kantu hura ere:

*Txin-txirikitin txorie
txoritxo txilibitarie.
Erein nuen garie,
guziz arlo handie;
uste nuen ehun anega
imiñe bat zan guztie...
Txin-txirikitin txorie
txoritxo txilibitari».*

3.3. Estilizazioa. Ume kantuetan prozedurarik orokorretan tipikoena estilizazioa da. Eta prozedura hau lau eratara egin ohi dugu:

- 3.3.1. hitzen deformaketaz;
- 3.3.2. hitzen kenketaz;
- 3.3.3. erdarazko hitzen tartekatzeaz;
- 3.3.4. hots handiko hitzak erabiltzea.

3.3.1. Estilizazioa hitzen deformaketaren bidez lortua. Esenplurik adierazgarriena da, bele-ehiza deskribatzen denean esaten denez:

«Baga, biga, higa,
laga, boga, sega,
zai, zoi, bele
arma, tiro, pun!»

Bele-ehiza baten berri ematen da, non deformatzen diren zenbakien ize-na, *GA* bat erantsiz, eta hitzak bihurtuz egiazko jerga baten kategoriara. Beste honenbeste esan liteke, otorduaren kantuaz, non *mirritxa* hitza = cicatero: *xirixiti-mirixiti* egiten baita hitz deformatua eta errepikatua.

3.3.2. Estilizazioa hitzak kenduz lortua. Aipatu berri dugun esenplua ekar daiteke, hemen:

«Xirixiti-mirixiti, gerrena, plat
olio-zopa, kikili-salda
urru! edan edo klik!
Ikimili-kili-klik».

Esenplu honetan kentzen dira aditz guztien aipamenak.

* * *

3.3.3. Estilizazioa, erdarazko hitzak tartekatuz lortzen dena. Otorduaren esenplua daukagu, non *plato* bat ikusten baitugu, *azpil* posible baten ordezkoa izan litekeena. Beste hainbeste esan liteke *Arriyola-briyola* kantuan, non sartzan baita gaztelaniazko esaldi bat, *echa la, cama la, victo-victoria*.

3.3.4. **Estilizazioa, hots handiko formulen bidez lortzen dena**, esanahiaren aldetik ezer berririk esan gabe. Modalitate hauen esenplu izan litezke aipatu ditugunak:

«Arriyola-briyola,
écha la cama-la,
victo-victoria,
bringun-brangun
plixt».

Edota honen antz-antzekoa kantua, nahiz eta erritmoa hautsi erdi-aldera:

«Arriola-marriola, kun-kuan-kin;
Porta zelan? Porta min.
Arrixamalet-marrixamalet
kirun-karun pek!»

Beste eredu hau, oraindik ez usteko handiagoa duena:

«Don-don kikelabon;
salsa-buka, esla buka,
buka, madre, salsa bon;
likan-likan, tortolikan:
bran-brutx!»

AZKENA

Manuel Lekuonak lan ederra utzi zigun Umeen mintzairaz eta kantuez, ez bakarrik teoriaz, baizik eta prasiaraz ere baliatuz. Analisia finez eta azterketa baliotsuz bere lana egin zigun.

Gaur badirudi zailtasunak daudela horrelako teorizazioak eta egintza praktikoak gordetzeko, gaurko kulturaren euskarri bat geureganatzeko, gure egiteko; tradizioaz atxikimendu osoa behar delako.

Manuel Lekuonak ez du bakarrik gai hau teorikoki landu, baizik eta bere lan praktikoak utzi dizkigu: «Jesus Aurraren bizitza», «Txuri ta gorri ta kiki-riki», eta Arabako Umeentzat egindako piezatxo musikatuak, dantzatuak.

Nire nahia da, Eibarko jardunaldiotan gai hau aurkeztu eta garai bateko ahalegin hark iraupena izan dezala lortu gure artean, gure umeen poesian eta baita ere euskal poesia osoan.